

PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2013

Arjan de Haan en
Bert van der Lingen

JAARBOEK 2013

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2013

Redactie: Arjan de Haan en Bert van der Lingen

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Arjan de Haan, DDG 's-Graveland

Druk: DPN Weurt.

Voorzijde omslag: Tabakspijp gemaakt t.g.v. het 50-jarig jubileum van Felix Meritis te Amsterdam. Gouda, Pieter Stomman, 1827.
(Foto en collectie Aad Kleijweg, Delft)

Achterzijde omslag: Bord met afbeelding van zittende pijproker, Delfts blauw.
(Foto A.R. de Haan, collectie R.J. de Haan, Hilversum)
Zie tevens afbeelding hieronder.

ISBN: 978-90-801138-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Kleipijpen van de scheepswerf van Topsvoort aan de Oosteinderweg te Aalsmeer Bert van der Lingen	9
Waarom de ontwikkeling van de pijpennijverheid in België zo anders was als die in Nederland Ruud Stam	33
Bijzondere pijpen uit de digitale Gambier catalogus Arthur van Esveld	51
Een Amerikaanse Chesapeake pijp en een Turkse tsjiboek uit een sloot in de Schermer Bert van der Lingen	59
Felix Meritis: inkoop, gebruik en hergebruik van kleipijpen, 1784-1861 Bert van der Lingen	65
Een Duits engeltje in Leiden Ewout Korpershoek	87
Duitse kleipijpen, de St. Louis World Fair 1904 en Amerikaanse stripfiguren Arjan de Haan	93
Een zeemonsterpijp uit de Nieuwkoopse polder Bert van der Lingen	107
De verspreiding van steel- en manchetpijpen in Europa (16e - 19e eeuw). Een overzicht van de ontwikkeling Ron de Haan	115
Een huis vol pijpen. De boedelinventaris van Geertje Dircks van Neck te Gouda, 1695 Bert van der Lingen	125
Wandtegels versierd met pijprokers: 'Tabackblasers' als wandversiering Wiard Krook	137
English summaries	150

Voorwoord

Voor u ligt het eerste jaarboek van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Waarom dit jaarboek? Ons is gebleken dat er bij een groeiende groep leden behoefte bestaat om de banden met vakmensen, zoals archeologen, historici en kunsthistorici, aan te halen. Daarvoor is het nodig dat wij beschikken over een representatieve jaarlijkse uitgave die ook voor vakmensen interessant is en waar ook zij bijdragen in kunnen publiceren. Ook is er al langere tijd behoefte om artikelen van een grotere omvang te kunnen publiceren. Veelal werden langere artikelen als een soort feuilleton over meerdere nummers verdeeld. Een voorbeeld is het archiefonderzoek naar de pijpenmakers in Leiden door Hans van der Meulen. Dergelijke belangrijke artikelen komen immers als feuilleton niet tot hun recht.

In dit jaarboek treft u een keur van artikelen aan, die veel verschillende onderwerpen behandelen en vanuit verschillende invalshoeken zijn geschreven. Zo zijn er van Bert van der Lingen, en van Ewout Korpershoek artikelen die interessante nieuwe archeologische vondsten tot onderwerp hebben. Wiard Krook schrijft over pijprokers op tegels van de 17e tot 20e eeuw. Arthur van Esveld belicht een aantal zeldzame pijpen van Gambier. Ron de Haan gaat in op de tweedeling in Europa tussen de steelpijpen die vooral in het westen van Europa werden gemaakt en de manchetpijpen die vooral uit Turkije en het oosten van Europa bekend zijn. Arjan de Haan verbindt Amerikaanse folklore met exportpijpen die massaal in Europa vervaardigd zijn voor de Amerikaanse markt.

Op basis van archiefonderzoek zijn door Bert van der Lingen artikelen geschreven over het enorme verbruik van pijpen bij Felix Meritis en over een boedelinventaris van een Goudse handelaarster in pijpen. En Ruud Stam gaat in op de vraag waarom de ontwikkeling van de Belgische kleipijpenindustrie zo sterk afweek van wat we hier in Nederland kennen.

Wij wensen u veel lees- en bladerplezier in dit eerste jaarboek van de Stichting PKN,

Het Bestuur van de 'PKN, Stichting onderzoek historische tabakspijpen'.

Bijzondere pijpen uit de digitale Gambier catalogus

Arthur van Esveld

Op de pijpendedag van 10 november 2012 heb ik tijdens mijn lezing over Gambier pijpen in vogelvucht de catalogus laten zien waar ik al een aantal jaren aan werk. In het kort wil ik nog even toelichten wat de opzet en het doel van deze Gambier catalogus is. Na een aantal jaren verzamelen van besloot ik alle Gambier pijpen uit mijn verzameling onder te brengen in een spreadsheet. Ik sorteerde op vormnummer en voorzag de velden van begeleidende tekst en een foto. Arjan de Haan bladerde een keer in dit bestand en opperde het idee om een complete catalogus te maken met alle bekende modellen van Gambier gesorteerd op vormnummer.

Als basis heb ik de fabriekscatalogi van Gambier gebruikt die in de 19e en 20e eeuw uitgegeven zijn (zie bronvermelding). Alle aanwezige modellen uit die catalogi heb ik in een op vormnummer gesorteerde lijst geplaatst en waar mogelijk voorzien van een foto en een beschrijving van vorm, versiering, afmeting, datering en historische informatie. Veel vlakken zijn op dit moment nog leeg, toch kom ik met een zekere regelmaat pijpen tegen die bij de ontbrekende vlakken ingevuld kunnen worden. Met name de oudste modellen, maar ook de pijpen die niet in de catalogi zijn verschenen en slechts op kleine schaal geproduceerd werden, zijn erg schaars. Op dit moment is de catalogus in het Frans vertaald en ben ik bezig met een Engelstalige versie. Het is de bedoeling dat de catalogus op papier verschijnt en dat er een digitale versie beschikbaar komt die in de toekomst nog verder aangevuld kan worden.

Mijn bedoeling is om een zo compleet mogelijk overzicht te maken van alle pijpen die geproduceerd zijn. In binnen- en buitenland mocht ik, dankzij de gastvrijheid van veel verzamelaars, verschillende collecties fotograferen. In vrijwel iedere collectie waren pijpen aanwezig die ontbraken in mijn catalogus. Op dit moment telt de catalogus 760 pagina's. Uit deze enorme lijst van foto's en

beschrijvingen heb ik een paar opvallende pijpen geselecteerd die ik in dit artikel wil belichten:

Zeldzame varianten op Tête émaillé Bouc.

Tête émaillé Bouc.

Een populair model was de bokkenkop die als manchetspijp bestond in drie formaten en als steelpijp in twee varianten (vormnummers 902, 904, 908, 929 en 959). De manchetspijpen hebben een staande, ovaalvormige ketel met op de vormnaden een scherpe kam. Aan de onderzijde van de ketel is de kop van een bok zichtbaar, de horens lopen over de ketel. (Afb. 1) Deze bokkenkoppen zijn in grote hoeveelheden geproduceerd, veel minder gangbaar zijn de volgende modellen die qua vorm en versiering veel gelijkenissen vertonen:

Afb. 1. Tête émaillé Bouc.

Chien terrier, Tête (nr. 24)

Dit model heeft dezelfde ketelvorm als de bokkenkoppen maar onder aan de ketel is een in detail uitgewerkte kop van een terriër zichtbaar. (Afb. 2) Het model komt vanaf 1879 alleen voor in de nomenclatuur van de catalogi. De manchetspijpen met een bokkenkop als decoratie worden daarentegen uitgebreid in alle catalogi vanaf 1868 afgebeeld.

Afb. 2. Chien terrier, Tête.

Tigre, Tête (nr. 52)

Deze pijp is nog veel schaarser en heb ik slechts 1 keer kunnen fotograferen in een Franse verzameling. (Afb. 3) Bij deze pijp is de kop van een roofdier zichtbaar met opengesperde bek en platliggende oren langs de kop. De steel is gedecoreerd met gearceerde bladeren. Deze pijp wordt tussen 1870 en 1894 alleen vermeld in de nomenclatuur.

Afb. 3. Tigre. Tête.

Vroege variant van Saint Simonien. (nr. 189)

Dit model komen we al in de catalogus van 1840 tegen. Daarna wordt hij alleen nog in de nomenclatuur van de catalogi vermeld. Deze pijp met oplopende steel en een manchetspijp heeft een ketel in de vorm van een man met snor en korte baard. Op het hoofd een muts met een band. Het gaat om de beeltenis van Henri de Saint Simon (1760 – 1825), Frans politicus, sociaal denker, filosoof en reiziger. Na zijn dood ontstond in navolging van zijn ideeën een beweging die zijn gedachten propageerden, het saint-simonisme.

Het model wat in 1840 afgebeeld wordt, ziet er anders uit dan de pijp die in een aantal collecties voorkomt. Die vertoont meer overeenkomsten met het model wat afgebeeld is in de catalogus van concurrent Blanc-Garin uit 1838. (Afb. 4a,b,c) Deze vorm van Blanc-Garin met nummer 207 is door Gambier in gebruik genomen na de overname in de jaren 60 van de 19e eeuw. Op de foto is de naam van Gambier te zien die later per abuis ondersteboven in de mal is gezet. Het oorspronkelijke model van Gambier had ik nooit in het echt gezien tot er in de Seita collectie een exemplaar bleek te zitten, deze pijp heb ik kunnen kopen toen de collectie enige jaren terug geveild is. Dit model komt overeenkomst met de tekening uit de catalogus van 1840. (Afb. 5a,b)

Afb. 4a. Catalogus afbeelding van de pijp in afb 5c.

Afb. 4b. Het omgekeerde merk op de pijp in afb. 4c.

Afb. 4c. Het model van Blanc Garin in gebruik genomen door Gambier.

Afb. 5a. Catalogus afbeelding van de pijp in afb 5b.

Afb. 5b. Het eerste model van Gambier.

Le Bahut de Saint Cyr (nr. 1499)

Dit is een geliefd model omdat deze pijp opvallend qua model is en altijd meerkleurig geëmailleerd is. De ketel van deze pijp is uitgevoerd als een kubusvormige kist of koffer met in hoogreliëf een zittende soldaat in volle bepakking die een sigaar rookt. (Afb. 6, boven en onder) De militair beeldt een leerling uit van de "Ecole Speciale de Militaire de Saint Cyr" die werd opgericht in 1802 door Napoleon I. De school was eerst gevestigd in Fontainebleau en later in St.Cyr ten westen van Parijs. De school werd na Waterloo (1815) tijdelijk gesloten en heropend in 1818.

Het pijpmodel zien we voor het eerst in de catalogus van 1905 wat deed vermoeden dat dit model niet veel ouder kon zijn. Tijdens het onderzoeken van bodemvondsten uit Givet kwamen fragmenten aan het licht van deze pijp waarvan de koffervormige ketel bedekt was met teksten in reliëf. Op de koffer was een naambord, handgreep en slot zichtbaar. Er zijn meerdere varianten bekend, telkens met andere jaartallen erop. Deze jaartallen geven de jaren aan dat een lichter afzwaaide op de militaire school. (Afb. 7) "Bahut Special Promotion de 1857-1858- Faite par Hippote Voynant- 2458 ancien élève de St.Cyr" is een tekst die voorkomt op een bodemvondst. Op de andere zijde van de koffer staat een ander promotiejaar vermeld: "Promotion de l'Annam". In mijn eigen collectie is een variant van de lichter 1852 - 1853. De promotions zijn de bevorderingen van groepen officieren van een bepaalde lichter. Vanaf circa 1830 kregen de promotions een naam. Lichter 1857-1858 kreeg bijvoorbeeld de naam "Prince Imperial". Deze voorloper van de geëmailleerde 'Bahut de St. Cyr' blijkt dus speciaal bij Gambier in opdracht gemaakt te zijn waarbij de mal een aantal keren bij nieuwe lichtingsjaren aangepast werd. Oud leerling Hippo(ly)te Voynant wordt op alle tot nu bekende varianten vermeld en is blijkbaar bij ieder jaar bij de ceremonie betrokken.

Deze pijp is oorspronkelijk dus gemaakt als geschenk voor officieren en zal gezien de vondsten zo rond 1850 voor het eerst gemaakt zijn. Na een aantal jaren zullen er mogelijk weer andere

geschenken aan de officieren gegeven en bleef de mal bij Gambier in het depot liggen. Rond de periode dat de militaire school honderd jaar bestaat past Gambier de vorm aan en brengt de Bahut de St.Cyr uit en werd het model commercieel op de markt gebracht.

Afb. 6. Boven en onder: Le Bahut de Saint Cyr, oorspronkelijk model rond 1850.

Cheval (nr. 336)

Een fraai ontwerp is de paardenkop die zodanig is ontworpen dat de ketel en steelaanzet verstopt zitten in het ontwerp. Op de leidsels van het paard zien we in reliëf "Gambier à Paris". Op deze kop, die erg lang in productie is geweest, zijn later een aantal varianten gemaakt (2036 en 2036b) die van een metalen bus en caoutchouc steel werden voorzien. De eerste vermelding zien we in de catalogus van 1840, het ontwerp is dan vrijwel identiek aan de tekening die we in de latere catalogi terugvinden. In mijn collectie bevindt zich een exemplaar wat blijkbaar nog van voor deze periode dateert. Deze kop is in de basis hetzelfde als de latere variant al zien we verschillen in details van de kop. Het belangrijkste verschil is dat de ketelrand niet zichtbaar is waardoor de oren boven de kop uitsteken. De latere varianten hebben een gladde ketelrand, die was minder

gevoelig voor beschadiging en was gemakkelijker af te werken in de pijpmakerij. Een ander detail wat er op wijst dat dit een vroeg exemplaar is heeft te maken met het merk. De naam Gambier en het vormnummer ontbreekt op deze pijp, dit model is slechts gemerkt met een vroeg JG merk. JG is in reliëf zichtbaar met een parelrand er omheen in plaats van de ingedrukte stempels die later gebruikt werden.

Afb. 7. Tête Cheval rond 1830.

Pompadour pijpen

Op de pijpendag begon mijn presentatie met een foto van een kartonnen reclameplaat van Gambier met een rokende dame in Oosterse sferen en aan de onderzijde twee mooi geëmailleerde pijpen. (Afb. 8) Graag wil ik deze aparte groep toelichten.

We kennen allemaal de gladde kleipijpen uit Frankrijk en België die met emaille opgesierd zijn door het aanbrengen van een zgn. mille points decoratie of bloemmotieven. De pijpen op de reclameplaat behoren niet tot deze groep. In de catalogus van 1894 wordt op pagina 125 een groep van zes verschillende 'pompadours' afgebeeld. Als basis zijn een aantal gladde pijpen genomen, waaronder de vlieg en een bekende Belge nr. 241. In de catalogus staat aangegeven dat de pijpen verguld zijn en met behulp van cloisonnée techniek geëmailleerd. (afb. 9) Cloisonnée is een techniek die in de aardewerkindustrie toegepast werd waarbij gekleurde glazuren van elkaar gescheiden zijn door smalle kleidammetjes aan te brengen op het oppervlak van voorwerpen

(vaak tegels). Deze pijpen zijn niet met behulp van deze bewerkelijke techniek gedecoreerd. Bij de pompadourpijpen (afb. 10) zijn de bloemranken die op de kop en de steel in reliëf aanwezig zijn ingekleurd met schilder-emaille en de contouren van de bloemranken zijn met goudverf gekleurd. Deze wijze van decoreren komt alleen voor bij de groep pompadours waardoor dit een speciale groep pijpen is. Van deze zeldzame pijpen leverde Gambier zes verschillende (Nrs. 241, 279, 643b, 1079, 1269 en 1447).

Afb. 8. Reclameplaat Gambier.

Afb. 9. Pompadourpijp (Nr. 241b).

Met uitzondering van afbeelding 3 (privé collectie) bevinden alle afgebeelde pijpen zich in de collectie van de auteur.

Gebruikte catalogi, prijscourant en reclame-affiche:

Catalogus Vv. Blanc-Garin 1838.
Catalogus 1840 'Hasslauer & L. Fiolet Successeurs de Gambier'.
Catalogus 1868. "Vve Hasslauer successeur Gambier".
Catalogus 1879 Vve Hasslauer & de Champeaux successeurs.
Catalogus 1886 Vve Hasslauer & de Champeaux successeurs.
Catalogus 1894 Vve Hasslauer de Champeaux & Quentin successeurs.
Catalogus 1905 Vve Hasslauer de Champeaux & Quentin successeurs.
Catalogus 1908 Société anonyme de la fabrique Gambier.
Prix-courant Quentin & Cie successeurs.
Reclameaffiche 1918 Pipes Gambier.

Afb. 10. Pompadourpijp (Nr. 241b).

Bijzondere pijpen uit de digitale Gambier catalogus / Rare pipes from the digital Gambier catalogue

Arthur van Esveld

For several years now the author has been working to produce a digital catalogue of Gambier pipes. As a basis for this project the Gambier factory catalogues from the 19th and 20th centuries have been used. All known pipe models from catalogues are sorted in a list by mould number, together with a photo-graph if available, a description of shape and decoration, size, date and historical information. Some of the early models and pipes which are not mentioned in the catalogues are often rare products.

In this article some of the scarce Gambier pipes are discussed such as rare variants of 'Tête enamel Bouc', an early variant of 'Saint Simonien' and 'Le Bahut de Saint Cyr'. The latter pipe was originally designed and was made to be given as gifts for officers of the military school. An attractive shape is a bowl in the form of a horsehead which dates to around 1830 and is first mentioned in the 1840 catalogue. A special group are the 'pompadour' pipes which are gilded and enamelled using cloisonné technique and are decorated with colourful flowers on the bowl and pipe stem.

